

«МРІЇ, ВИСТРАЖДАНІ ЖИТТЯМ...»

До 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка

Колективна монографія
(у двох частинах)

Частина перша

ЗМІСТ

Вступ

Національне відродження –
як філософія життя Бориса Грінченка 3

Віхи біографії

Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910)..... 13

**Розділ 1. Персоналія Б. Д. Грінченка у суспільно-педагогічних
ідеях минулого та сьогодення..... 15**

1.1. Педагогічна спадщина Б. Д. Грінченка
(історіографічний аспект) 15

1.2. Проблеми українського шкільництва:
М. Драгоманов та Б. Грінченко 33

1.3. Громадсько-просвітницька діяльність української
інтелігенції наприкінці ХІХ ст. (Микола Лисенко
та Борис Грінченко)..... 47

1.4. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка в контексті
оновлення сучасної дошкільної освіти 58

1.5. Про деякі аспекти просвітницької діяльності
Бориса Грінченка 67

1.6. Подвижницька громадсько-просвітницька
діяльність Бориса Дмитровича Грінченка 73

1.7. Невідомий Б. Д. Грінченко: бібліотекознавець,
бібліограф, редактор, видавець 93

Розділ 2. Аксиологічні основи педагогіки Б. Д. Грінченка 105

2.1. Педагогічна концепція Бориса Дмитровича
Грінченка і сучасність 106

2.2. Проблема формування моральних цінностей
дитини в літературних творах Б. Д. Грінченка..... 116

2.3. Категорія педагогічної відповідальності
у педагогічній спадщині Б. Д. Грінченка 127

2.4. Ідейне багатство творчого доробку Б. Д. Грінченка,
його вплив на розвиток особистісно орієнтованої
освіти в Україні 134

2.5. Основні засади сімейного виховання в родині Грінченків	144
2.6. Педагогічні основи виховання у працях Б. Д. Грінченка.....	157
2.7. Педагогічні погляди Б. Д. Грінченка на місію вчителя у суспільстві	161
2.8. Постаць учителя в педагогічному доробку Б. Д. Грінченка.....	166
Розділ 3. Образ дитинства в літературній творчості Б. Д. Грінченка	173
3.1. Використання дитячих оповідань Б. Д. Грінченка у формуванні особистості учня початкових класів	174
3.2. Літературна спадщина Б. Д. Грінченка як чинник виховання особистості у дошкільному дитинстві.....	180
3.3. Психолого-педагогічний портрет дитини в оповіданнях Б. Д. Грінченка	188
3.4. Внутрішній світ дитини у творчості Б. Д. Грінченка.....	201
3.5. Молодший школяр у творчій спадщині Б. Д. Грінченка: моральні виміри	207
Розділ 4. Б. Д. Грінченко і національне відродження українського суспільства	213
4.1. Роль Б. Д. Грінченка в українському національному відродженні	213
4.2. Доба Бориса Грінченка.....	224
4.3. З історії становлення системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.)	231
4.4. Громадсько-політична діяльність Бориса Дмитровича Грінченка.....	240
<i>Про авторів.....</i>	<i>254</i>

1.6. Подвижницька громадсько-просвітницька діяльність Бориса Дмитровича Грінченка

Він більше працював, ніж жив.

Микола Чернявський

...невсипуща, безупинна,
од першого виступу ще юнаком
аж до останнього моменту,
праця задля рідного народу,
його повсякчасна готовність
душу свою положити за трудящий люд.

Сергій Єфремов

Борис Грінченко належав до неспокійних, вихроватих натур, котрі кидаються на всі боки, заповняють прогалини, лагають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук.

Іван Франко

Напевно, найбільшою таїною у світі є таємниця формування людського духу, який творить Людину – Подвижника – Просвітника – Ратоборця...

Подвижницьке життя та громадсько-просвітницька діяльність Бориса Грінченка є прикладом самовідданого служіння Батьківщині, українському народу, українській національній ідеї. Він посідає одне з найпочесніших місць серед тих українських синів і дочок, які всі свої сили і талант віддали служінню рідній землі. Тарас Шевченко, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Микола Лисенко, Борис Грінченко, Леся Українка, Михайло Грушевський та багато інших своє життя й творчість присвятили українській національній справі, самоусвідомленню і самоствердженню українців як народу давнього, вільного, мужнього, героїчного, формували свідомість українського народу, розбудовували українську національну ідею.

Життєвий шлях Бориса Грінченка, як підкреслював Сергій Єфремов, – «це невтомима, неспинна праця задля рідного

народу та готовність віддати за нього життя. Він увібрав і громадську, і політичну, і просвітницьку, і педагогічну роботу, і заходи коло розвитку рідного слова, і студіювання народної словесності та досліди над життям народним, і популяризаторську роботу, і громадську публіцистику, і красне письменство» [12, 13].

Борис Грінченко уособлює яскравий зразок Людини – Подвижника – Просвітника – Ратоборця незламної громадянської мужності і титанічної працелюбності в ім'я свого народу.

А розмаїття тематики, глибокий інтерес до питань соціального, національного і духовного життя українського народу, своєрідний індивідуальний стиль, що характеризується широким колом тематичних та художньо-естетичних зацікавлень, багатством прийомів і засобів типізації, художнього проникнення в духовний світ героїв, образна мова, багата синонімічність і фразеологія ставлять творчий доробок Бориса Грінченка в один ряд із найкращими надбаннями української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Його твори – це справді українська літературна класика. Літературні псевдоніми Бориса Грінченка: Василь Чайченко, Л. Яворенко, П. Вартовий, Б. Вільховий [27].

Борис Грінченко є автором фундаментальних етнографічних, мовознавчих, літературознавчих та педагогічних праць, історичних нарисів, перших підручників з української мови й літератури, зокрема «Рідного слова» – книжки для читання в школі, укладачем чотиритомного тлумачного «Словаря української мови» (1907 – 1909). Грінченко був одним із організаторів і керівників київського товариства «Просвіта» [16, 29, 42].

Багатогранне громадсько-просвітницьке життя Бориса Грінченка стало уособленням суцільного подвигу задля відродження України та освіти українського народу. Апостолом українського націоналізму, голосом совісті українства вважали цю людину вже його сучасники.

Доля відвела Борису Грінченку лише сорок сім років – вік Тараса Шевченка. Проте за своє коротке життя Борис Дмитрович встиг зробити надзвичайно багато. Він здійснив працю, «яку б мали виконати десятки, сотні працівників культури», – писала у 1910 р. газета «Южная зоря» про творчу спадщину Бориса Грінченка, висловлюючи співчуття з приводу його передчасної смерті [26].

Грінченкова жертовність на ниві громадської, політичної, освітньої, літературної роботи була дивовижною: видатний український поет, прозаїк, драматург, перекладач, педагог, мовознавець-лексикограф; фольклорист і етнограф, публіцист, редактор, видавець; бібліограф, популяризатор дитячої літератури й української історії, громадський, культурний та політичний діяч.

Для глибшого розуміння й усвідомлення значення громадсько-просвітницької роботи Бориса Грінченка дослідимо основні віхи його подвижницького життя.

З українською народно-поетичною творчістю й обрядовістю Борис був добре обізнаний ще з юнацьких літ. Довершив формування його літературно-мистецьких уподобань і світогляду «Кобзар» Тараса Григоровича Шевченка.

Єдиний навчальний заклад, де навчався Борис Грінченко, – Харківська реальна школа, яку так і не довелося закінчити. 29 грудня 1879 р. шістнадцятирічного Бориса заарештували разом із групою революційно налаштованих народників і відправили до тюрми. Мужньо відбув він півторамісячне ув'язнення, наслідки якого були фатальними: юнака позбавили права здобути навіть середню освіту, до кінця життя Грінченко перебував під жандармським наглядом, а тяжкі тюремні умови спричинили невиліковну хворобу – сухоти, яка і вкоротила йому віку [3, 6, 14, 16].

1881 р. Борис Грінченко екстерном успішно склав екзамен у Харківському університеті за фах народного вчителя і цього ж року почав учителювати. Було юнакові вісімнадцять років [8, 34].

У 1884–1890 рр. Борис Грінченко працював у Чернігівському земстві, співпрацював з Громадою, став одним із її керівників. Організував у Підросійській Україні видання популярних книжок українською мовою («Велика пустиня Сахара», «Жанна д'Арк», життєписи Івана Котляревського, Євгена Гребінки, Григорія Квітки-Основ'яненка та ін) [6, 18].

Борис Грінченко був видатним культурно-освітнім діячем, письменником і публіцистом, найяскравішим представником молодого покоління борців за українську національну справу, які в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вийшли на історичну арену як нова сила, сповнена жагучого бажання активізувати

придушений російським царизмом український національно-визвольний рух [35].

У 1891 р., проголосивши себе свідомими національно-активними українцями, продовжувачами патріотичної справи Т. Г. Шевченка, Іван Липа, Микола Міхновський, Віталій Боровик, Борис Грінченко засновують Братство Тарасівців – таємну організацію «свідомих українців» з самостійницькими тенденціями (на відміну від «несвідомого» малоросійства й аполітичного українофільства). Братство Тарасівців об'єднувало студентів і викладачів переважно харківських і київських вузів, у його роботі брали участь й інші культурно-освітні діячі [15].

Окрім культурної діяльності: поширення української мови в родині, установах, школах, навчання дітей української грамоти, доповідей, культивування ідей Т. Шевченка, – тарасівці висунули політичні постулати визволення української нації з-під російського панування, повної автономії для всіх народів Російської імперії, встановлення соціальної справедливості [10].

Свідомі українці-тарасівці активізували українські культурно-визвольні змагання в той період, коли під тиском царизму старогромадівське українофільство почало занепадати. Члени братства виступали за необхідність повсякденної культурно-освітньої роботи з українізації народу для консолідації всього населення України, подолання роз'єднаності між селянською більшістю та інтелігенцією, вироблення з української нації однієї національно самосвідомої освіченої громади, об'єднання всіх українців, які проживали і під Росією, і в Галичині та Буковині, вирізнення своєї нації від інших і піднесення національного питання й права української нації.

Тарасівці особливо активно боролися проти помосковлення України. Це їхнє головне кредо пропагував і відстоював Борис Грінченко в своїй публіцистичній праці «Листи з України Наддніпрянської», полемізуючи з М. Драгомановим [4, 5].

Погляди і діяльність будь-якого громадського, культурного і політичного діяча, науковця можна зрозуміти і оцінити тільки в контексті епохи, в якій він жив і творив. Це стосується Бориса Дмитровича Грінченка, який належав до гурту найвизначніших представників українського народництва, котрі своїм завданням вважали культурно-просвітницьку працю серед українського

народу та зорганізувалися у радикально політичній площині у Братство Тарасівців.

Українське народництво сучасні вчені розглядають як певний етап (60–80-ті роки XIX ст.) українського руху національного відродження, який організаційно та ідейно був пов'язаний з попереднім етапом цього руху, представленим кирило-мефодіївцями, та наступним, у межах якого основним рушієм стає студентство, радикальна молодь [19, 33].

Специфіка українського народництва 60–80-х років XIX ст. в Наддніпрянській Україні полягала в тому, що воно існувало у вигляді громад, громадівського руху. Національні ідеї у народницько-демократичних рухах в Україні у 1880–1890-х рр. відстоювали М. Левицький, Б. Грінченко, Т. Осадчий [19, 33].

На початку XX ст. відбувається поступова еволюція українського народництва, громадівського руху в ліберально-демократичні партії. Так, у 1904 р. Борис Грінченко стає одним із лідерів Української демократичної партії (УДП), створеної у Києві з членів Загальної української безпартійної демократичної організації. Серед членів УДП були Сергій Єфремов, Євген Чикаленко та інші. Наприкінці 1904 р. Борис Грінченко очолює ліву течію УДП, яка утворила Українську радикальну партію (УРП). Наприкінці ж 1905 р. відбулося об'єднання УДП та УРП в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

У період найбільшого свавілля великодержавно-шовіністичної політики російського уряду в Україні Борис Грінченко виступав за послідовне проведення національно-культурницької роботи серед українського суспільства.

Свої політичні погляди Борис Грінченко виклав у написаній ним програмі УДРП та у «Листах з України Наддніпрянської», що вперше були опубліковані під псевдонімом П. Вартовий у 1892–1893 рр. у газеті «Буковина», що виходила друком у м. Чернівцях на Буковині, яка на той час перебувала під австрійським пануванням. Ця газета підтримувала народовців. Тому на її шпальтах було надруковано вісімнадцять листів (розділів) і частину відповіді М. Драгоманова [4].

Друге видання «Листів з України Наддніпрянської» у вигляді книжки на 180 сторінок з'явилося у Києві після Лютневої

революції 1917 р. Третє видання «Листів ...» здійснене у 1994 р. Інститутом української археографії НАНУ [4, 5].

Питання російсько-українських взаємин у літературі й політиці дискутувалося українською інтелігенцією протягом 1880–1890-х рр. Українська література, перспективи її розвитку та її стосунки з російською літературою були у центрі полеміки двох видатних культурно-освітніх діячів України другої половини ХІХ – початку ХХ століття Бориса Грінченка та Михайла Драгоманова. Проте дискусія не обмежилась літературою, вона зачіпала політику, а її учасники намагалися сформулювати національну програму [9].

Борис Грінченко наголошував на прірві, що існувала в Україні між інтелігенцією й народом, і вважав головним завданням письменника – подолати цю прірву. «Але українська інтелігенція – інертна, вона звикла слугувати владі й допомагає їй русифікувати українське населення». Борис Грінченко суворо критикував тих, хто писав російською мовою, і вимагав уживати українську мову не лише в красному письменстві, але й у працях з історії, лінгвістики, навіть з точних наук [9].

Борис Грінченко розглядав внесок української літератури у піднесення національної свідомості, наголошував, що своїми поезіями Тарас Шевченко допоміг національному відродженню й формуванню незалежної української нації. Грінченко, слідом за Шевченком, захищав право українського народу на незалежність, вимагав такого ж самого права для інших слов'янських народів і пропонував їм братерську співдружність [9].

Грінченко вимагав цілковитої незалежності у сфері культури [4, с. 102].

У сфері політики Борис Грінченко стверджував, що «росіяни, українці й поляки є різними народами, які часто протистоять один одному, і що в принципі Україна має право на політичну незалежність» [4, с. 66], а «національна основа є першорядна» [4, с. 112]. Поміж активних політичних сил Борис Грінченко називав три групи: українофіли, старі інтелігенти, формально зв'язані з українством, але не зв'язані з народом, пасивні й залякані урядом; радикали, які проповідують любов до народу, дбають про його економічні потреби, але не беруть до уваги національ-

не питання; націоналісти, свідомі українці, народовці й ті, кого можна вважати націоналістами [4, 5, 9].

До останніх належав сам Борис Грінченко, і для них він намагався написати програму. Для нього український народ – це незалежна нація, яка повинна мати всі права, в тому числі й право вирішувати проблеми освіти, культури, економіки, політики і громадські справи [9].

Борис Грінченко зробив критичний огляд тогочасного стану справ українського національного відродження, висловив думки і прагнення щодо активізації боротьби за українську національну справу, розглянув ці питання в плані історичного минулого й майбутнього, висловив свої міркування щодо проблем загальнокультурного розвитку українського народу і, зокрема, змісту таких понять, як український патріот, українська інтелігенція, українська література і процес їх формування, українська мова як основний фактор стабілізації нації тощо [35].

Критикуючи проросійське прислужництво, Борис Грінченко вважав, що тільки Тарас Шевченко цілком присвятив свою творчість своїй країні та своїми поезіями допоміг національному відродженню й формуванню незалежної української нації [9]. Борис Грінченко вбачає у Т. Г. Шевченкові провісника ідеї державної незалежності України [35].

Говорячи про Україну, Борис Грінченко мав на увазі Наддніпрянщину, Галичину, Буковину й Закарпаття. Для українців Російської імперії вимагав конституцію [9].

«Листи...» Бориса Грінченка в полемічній формі розкривають його погляди на різні проблеми українського національно-культурного відродження того часу, містять багато цінних думок, що мають важливе значення і для сучасної розбудови української державності. «Листи...» Бориса Грінченка допомогли кристалізації політичної думки на Україні напередодні творення українських політичних формацій, а згодом і української держави [9].

Полеміка між двома провідними діячами національно-культурного відродження того часу, що уособлювали фактично погляди двох поколінь (у 1863 р. Михайло Драгоманов закінчив Київський університет, а Борис Грінченко тільки народився), знаменувала перехід українського національного руху з одного стану в інший – від так званого старогромадівського україно-

фільства до більш організованої і політично цілеспрямованої боротьби нового покоління борців за національно-культурну і державну незалежність України [35].

Громадсько-просвітницька діяльність Бориса Дмитровича Грінченка яскраво виявилася під час його подвигницької праці у київській «Просвіті» на початку ХХ ст. У Наддніпрянській Україні створення «Просвіти» стало можливим лише внаслідок революційних подій 1905 р., коли цар Микола II був змушений під тиском народного невдоволення надати національним окраїнам імперії деякі громадянські права. Вже восени 1905 р. зусиллями прогресивної української інтелігенції утворилися «Просвіти» в Катеринославі й Одесі, 1906 р. – у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі та в інших містах, містечках і навіть окремих селах [31].

Найбільш плідну діяльність серед них розгорнуло «Київське товариство «Просвіта» в пам'ять Тараса Шевченка» (повна офіційна назва організації), створене у 1906 р. з ініціативи Бориса Грінченка та очолене ним [24].

Провідна мета діяльності «Просвіти» – об'єднати освічених людей для різноманітної просвітницької національної роботи серед простого люду – була виголошена у спеціальному випуску газети «Громадська думка», присвяченому сорок п'ятим роковинам з дня смерті Тараса Шевченка, у статтях «Просвітній пам'ятник Тарасові Шевченкові» Модеста Левицького та «Шевченкові роковини» Бориса Грінченка [37].

Під час головування 25 червня 1906 р. на першому загальному зібранні київської «Просвіти» Борис Дмитрович зазначив, що вже два пункти роблять заснування організації винятково важливим: 1) у час, коли народні маси вийшли на історичну арену як творці свого життя, роль просвітніх інституцій – надати їм освіту та сформувані їхній світогляд, – стає винятково важливою; 2) заснування товариства саме у Києві, духовному центрі та осередку українського культурного життя [41].

Б. Д. Грінченко очолював київську «Просвіту» від часу її створення до 19 травня 1909 р. Активними членами організації в цей час були відомі українські інтелігенти початку ХХ ст.: Д. І. Дорошенко, В. Ф. Дурдуківський, С. О. Єфремов, О. П. Косач, О. А. Кошиць, А. Ю. Кримський, В. П. Науменко, І. І. Огієнко,

С. Ф. Русова, Л. М. Старицька-Черняхівська, К. Г. Степенко, І. М. Степенко та ін., які доклали значних зусиль для розвитку української культури та просвіти українського народу його рідною мовою, чим сприяли виконанню основної мети «Просвіти» [40].

Борис Дмитрович був головою однієї з чотирьох комісій «Просвіти» – видавничої (функціонували ще бібліотечна, шкільно-лекційна та артистична комісії). Незважаючи на брак рукописів відповідного рівня, постійні фінансові труднощі та цензурний нагляд, завдяки винятковій наполегливості членів видавничої комісії, а особливо її голови, було видано 36 загальнодоступних видань [17]. Серед них – художні та науково-популярні праці М. П. Драгоманова, І. Я. Франка, М. І. Костомарова, С. О. Єфремова, Д. Л. Мордовця, самого Б. Д. Грінченка, зокрема його брошури «Про грім та блискавку» (1907), «Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» (1907), «Про пустині» (1908) та ін. [2].

Була видана література, яка навчала, як раціонально годувати худобу, позбутися ярів і пісків, правильно поводитися в разі нещасного випадку, проводити антиалкогольну пропаганду тощо. Ці книжки мали сприяти самоосвіті малозабезпечених верств населення. Як писали самі члени товариства, вони прагнули створити «бібліотеку, яка б задовольняла перші найпекучіші потреби в просвіті нашого народу, була б першим кругом знань, який дав би змогу перейти до другого» [37]. Просвітянські періодичні видання, брошури, календарі та книжки збагачували українців знаннями, розповідали про людську гідність і формували національну свідомість.

За весь час існування організації (а її діяльність з 10 квітня 1910 р. була заборонена рішенням Губернського Присутствія як небезпечна для панівного ладу) просвітяни організували чимало народних читань та літературно-музичних вечорів у Києві й за його межами, збирали кошти на пам'ятник Тарасові Шевченку, укомплектували українські бібліотеки та видали 173 760 примірників дешевих книжок! [2, 11, 17]

Створення київської «Просвіти» та її плідна робота є вершиною громадсько-просвітницької діяльності видатного Подвижника – Просвітника – Ратоборця – Людини Бориса Грінченка, справжнім подвигом в ім'я захисту національно-культурних

прав українського народу та однією з найзнаменніших віх в історії України, яка вимагає гідного вшанування.

У 1901 р. члени редакційної колегії журналу «Киевская старина» запропонували Борисові Дмитровичу доопрацювати матеріали для словника української мови, які почав збирати ще в середині XIX ст. Пантелеймон Куліш. У 1864 р. їх передали гурткові київських літераторів, а ще пізніше всі наявні на той час матеріали потрапили до редакції часопису [21].

Упродовж багатьох років у поповненні й уточненні зібраного матеріалу брали активну участь відомі діячі української культури і науки: Павло Житецький, Олександр Кониський, Олена Косач, Микола Лисенко, Кость Михальчук, Володимир Науменко, Іван Нечуй-Левицький, Євген Тимченко, Дмитро Яворницький та ін. [1]. Фактично це була праця кількох поколінь української інтелігенції. Зібрані матеріали потребували серйозної наукової обробки, адже за такий довгий час неодноразово змінювалися методика роботи, принципи добору та система опрацювання слів.

Попередники Бориса Грінченка у праці над складанням словника Євген Тимченко і Володимир Науменко впорядкували лексикографічний матеріал часопису «Основа» за 1861–1862 рр. та пізніші лексикографічні накопичення, а 1897 р. опублікували (за російським правописом) перші аркуші (літери А – В) як додаток до часопису «Киевская старина» [39].

За дорученням київської Громади Борис Грінченко редагує «Словарь української мови» (Грінчевичівка) – перекладний українсько-російський словник. Він був виданий у 1907–1909 рр. у Києві в чотирьох томах, містив 68 тисяч реєстрових українських слів, їх переклади російською мовою та відповідний український ілюстративний матеріал із найрізноманітніших джерел: фольклорних та етнографічних збірок, літературних творів, словників, розмовної народної мови з усієї території України, за період від Івана Котляревського і до початку XX ст. [36]. Борис Грінченко використав також праці багатьох кореспондентів часопису «Киевская старина», додав значний власний матеріал (діалектні та фольклорні записи).

На той час це було найбільше зібрання лексичних фондів української мови. Рукопис дістав високу оцінку Російської ім-

ператорської Академії наук, яка, спираючись на глибокий його аналіз одним із найавторитетніших російських філологів того часу академіком О. О. Шахматовим, визнала «Словарь...» «лучшим малорусским словарем сравнительно со всеми, до сих пор вышедшими» і присудила йому премію М. І. Костомарова [25, 36].

Високо оцінили це видання сучасники Бориса Грінченка. Відомий український політичний діяч, історик, літературознавець Дмитро Дорошенко відзначав, що ця праця стане основою для наукових студій над рідною мовою й матиме величезне практичне значення насамперед для вироблення літературної української мови [37].

Дмитро Дорошенко наголошував: «Не маючи своєї національної (на Україні російській) школи, ми досі виучуємо нашу мову тільки з книжок та часописів. Словарь Б. Грінченка служитиме прекрасним регулятором і підручником для такого виучування – однаково для своїх і для чужих. Він служитиме також найкращим доказом багатства, різнородності й гнучкості нашої мови, служитиме покажчиком великої духовної роботи, яку виконав наш народ на протязі століть, виробляючи собі найпотрібнішу і найдорожчу культурну зброю – мову, це справжнє дзеркало своєї душі, образ національної вдачі. І, може, малодушні сини цього народу, що з такою злочинною легковажністю кидають мову своїх батьків, навчаться більше поважати і цінити це предківське надбання» [37].

«Словарь української мови» був найповнішим і лексикографічно найдосконалішим українським словником української живої мови до початку ХХ ст. [25]. Словник став свідченням європейського рівня культури українського народу, а Борис Грінченко відкрив світові всю красу й багатство української мови.

Словник високо оцінили і нащадки Бориса Дмитровича. На основі словника вироблялись найголовніші правила українського правопису, на нього спиралися укладачі наступних словників. Про сьогоднішню практичну та наукову цінність цієї праці свідчать її багаторазові репринтні перевидання [25, 36].

Із 1906 р. Борис Грінченко працює співробітником газети «Громадська думка» – першої громадсько-політичної і культур-

но-просвітницької щоденної газети національно-демократичного спрямування, заснованої у Києві Євгеном Чикаленком, Володимиром Смирєнком і Володимиром Леонтовичем. Газета виходила з початку 1906 р., була заборонена владою 19 серпня 1906 р. [39].

Її головним редактором був Федір Матушевський, у редакції працювали Сергій Єфремов, Борис і Марія Грінченки, Модест Левицький інші. За час існування газети вийшли друком 190 номерів, тиражем 4–5 тисяч примірників. «Громадська думка» містила рубрики: «По Росії», «По Україні», «Київська хроніка», «Кореспонденції», «Телеграми» та відділи: «Із газет і журналів», закордонний, бібліографічний, інформаційний.

На сторінках «Громадської думки» були представлені всі газетні жанри, опубліковано понад 50 історико-літературних і літературно-критичних статей (у тому числі про український театр, музику), друкувалися некрологи.

Провідні автори «Громадської думки»: Борис Грінченко, Марія Загірня (Грінченко), Агатангел Кримський, Іван Огієнко, Михайло Грушевський, Марко Кропивницький, Микола Лисенко, Володимир Самійленко, Архип Тесленко, Василь Доманицький, Микола Чернявський, Євген Тимченко та ін. висвітлювали з демократичних позицій питання економічного та культурного розвитку України, місцевого самоврядування, рівноправності українського народу з усіма народами Російської імперії [39].

Саме на шпальтах «Громадської думки» Борис Грінченко активно популяризував ідею національної школи серед широких верств населення. Це статті: «Якої нам треба школи», «Народні вчителі і українська школа» (пізніше ці дві праці виходили окремими брошурами), «До земства і учителів: З приводу з'їзду учителів Гадяцького повіту», рецензії на український буквар Норця (псевдонім Т. Г. Лубенця) та науково-популярну книжку М. М. Грінченко «Який буває державний лад» тощо.

Борис Грінченко використовував газету для поширення знань серед українського народу, зокрема вмщував у ній свої праці науково-популярного характеру («Де ми і скільки нас» та ін.) та «Оповідання з української старовини».

Влада конфіскувала окремі номери, зокрема дев'ятий номер за нарис Бориса Грінченка «9 січня», присвячений річниці

розстрілу мирної робітничої демонстрації перед Зимовим палацом у Санкт-Петербурзі в 1905 р.

За час існування газети було порушено 11 судових справ, виписувалися штрафи, здійснювалися судові переслідування. Більшість статей, саме через які порушувалися судові справи, писав Борис Грінченко.

Так, за наказом губернатора «На время действия военного положения в Киеве» з 26 січня 1906 р. було припинено видання газети аж до 4 лютого 1906 р. з попередженням Володимирі Леонтовичу бути більш коректним. З цього часу почалися суперечки і в самій редакції, і між видавцями – Євгеном Чикаленком та Володимиром Леонтовичем, які, зрештою, закінчилися відмовою останнього підписувати газету та звільненням з редакції Бориса Грінченка і його дружини Марії [20, 39].

Безпосередньою спадкоємницею «Громадської думки» після її закриття стала щоденна політична, економічна, літературна газета «Рада», що виходила українською мовою з 15 вересня 1906 р. до 2 серпня 1914 р.

Борис Грінченко добився дозволу на видання «Ради», він же став першим її редактором, продовживши принципи роботи, започатковані ним у «Громадській думці». Проте його робота в «Раді» також закінчилась звільненням. [28, 29]

Газета була позапартійним органом, хоч загальну її лінію визначали діячі Товариства Українських Поступовців (ТУП). Співробітничали в газеті провідні діячі української культури: Михайло Грушевський, Іван Франко, Микола Вороний, Олександр Олесь, Володимир Винниченко та ін. Російська влада переслідувала «Раду» (штрафи, конфіскації). Частину коштів на її видання надавав Євген Чикаленко. На третій день після вступу Росії у Першу світову війну газета була закрита. Відновилася лише після лютневої революції 1917 р. під назвою «Нова Рада» [39].

Борис Грінченко був також одним із редакторів першого в Східній Україні українськомовного журналу загальнодемократичного спрямування – щомісячника «Нова Громада», перший номер якого вийшов у січні 1906 р., прстягом 1906 р. вийшло 12 номерів, у грудні 1906 р. – останній.

Часопис мав літературний, науковий, інформаційний та публіцистичний відділи, редакторами яких були Борис Грінченко,

Борис Ярошевський, Федір Матушевський. У журналі були надруковані твори близько 90 письменників, зокрема: Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та інших. Тираж журналу був незначним – 400 примірників, що створило фінансові труднощі та призвело до припинення його діяльності [16].

Публіцистично-пропагандистською діяльністю Борис Грінченко займався все своє життя. Досвідчений редактор і видавець, він постійно стежив за процесами, які відбувалися в газетно-журнальній періодиці. У статистично-аналітичному нарисі «Тяжким шляхом: Про українську пресу» (1912) він змалював реальну і сумну картину зародження й занепаду низки україномовних видань на сході України («Громадська думка», «Народна справа», «Боротьба», «Вільна Україна», «Слобожанщина», «Запоріжжє», «Голос робітника») та пояснив об'єктивні причини цього [16].

Чимало науково-публіцистичних творів Борис Грінченко присвятив проблемам школи, українського учительства («Твори світової літератури на селі», «Історичні книжки на селі», «Народные учителя как сельские хозяева», «Жан Массе і французька ліга народної освіти», «Неосторожность в важном деле: По поводу украинской стилистики», «Огляд української лексикографії», «Чого нам треба», «Чому у нас досі немає доброго ладу», «Три питання нашого правопису» з додатком А. Кримського «Чи справді важко вивчити правопис з „ї” та ін.» [1, 30].

Актуальними для сучасного освітянства залишаються публіцистичні книжки Грінченка: «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1906), «Народні вчителі і українська школа» (1906), «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» (1907), «Перед широким світом» (1907) [18, 30].

Зокрема, у праці «На беспросветном пути. Об украинской школе», написаній російською мовою для розширення читачкої аудиторії, вперше надрукованій у 1905 р. у петербурзькому часописі «Русское богатство» та перевиданій в Києві окремою книжкою у 1906 р., двічі в 1907 р., а також у 1912 р., Борис Грінченко висвітлює погляди вітчизняних і зарубіжних педагогів щодо навчання рідною мовою, конкретні факти з історії боротьби українців за національну школу, описує трагікомічні випадки

мовних непорозумінь між учнями-українцями та вчителями-росіянами, наводить аргументовані докази непридатності тогочасних російських підручників для нормального навчання українських дітей [18, 35].

Борис Грінченко добре знав наукові праці західноєвропейських і російських педагогів. Деякі його аргументовані положення, на жаль, зостаються актуальними і в наш час. Він справедливо наголошував на тому, що вчитель, який не визнає потреби в українській школі, – то «чиновник», «казенний обруситель». А Грінченків аналіз стану справ на українській освітянській ниві залишається надзвичайно актуальним і через сто років, на початку XXI століття: «У нас, українців, це питання має ще більшу вагу, бо ми zostалися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітньої роботи» [7].

Досліджуючи громадсько-просвітницьку діяльність Бориса Грінченка, не можна обійти увагою його літературну діяльність, яка розпочалася у 80-ті роки XIX ст. Борис Грінченко є автором близько 50 оповідань («Чудова дівчина», 1884; «Сама, зовсім сама», 1885; «Олеся», 1890; «Украла», 1891; «Дзвоник», 1897 та ін.), повістей («Соняшний промінь», 1890; «На розпутті», 1891; «Серед темної ночі», 1900; «Під тихими вербами», 1901), збірок поезії («Пісні Василя Чайченка», 1884; «Під сільською стріхою», 1886; «Під хмарним небом», 1893 та ін.). [27]

Історичній темі Борис Грінченко присвятив драми: «Серед бурі» (1897), «Степовий гість» (1897), «Ясні зорі» (1884–1900).

Важливою заслугою Грінченка є видання українською мовою творів світової літератури. Письменник блискуче перекладав твори Фрідріха Шіллера, Йогана-Вольфганга Гете, Гайнріха Гейне, Віктора Гюго та ін. [16]

Борис Грінченко впорядкував і видав у трьох книгах «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» (1895–1899), фольклорний матеріал надіслали Володимир Горленко, Михайло Коцюбинський, Марко Кропивницький, Іван Липа, Софія Русова та інші. Значну частину етнографічних матеріалів, долучену до тритомника, зібрав і впорядкував сам Борис Грінченко, який систематизував зібра-

ний матеріал, відібрав невідомі зразки та цікаві варіанти відомих, створив ґрунтовний довідковий апарат, бібліографічні покажчики [14].

Фольклорні збірки, впорядковані Борисом Грінченком, стали вагомим джерелом для дослідження української народної творчості та склали золотий фонд української фольклористики разом із збірками Володимира Гнатюка, Якова Головацького, Івана Франка, Павла Чубинського.

Борису Грінченкові належать цінні збірки народної творчості «Пісні та думи» (1895), «Думи кобзарські» (1897), «Веселий оповідач» (1898) та ін.

Борис Грінченко мав неабиякі здібності від народження. Проте саме шляхом постійної самоосвіти та самовдосконалення він, людина, яку офіційна влада позбавила можливості здобути навіть середню освіту (!!!), досяг такого рівня освіченості й здобув такий науковий авторитет, що Російська імперська академія наук надсилала йому на рецензії праці своїх академіків з етнографії, фольклору, лексикографії! [23]

Тяжкі випробування останніх років життя знищували Бориса Грінченка морально та фізично: арешти, смерть дочки, онука, матері, важка операція дружини. Лікування в Італії (м. Оспедалетті) не допомогло. Після того, як письменник 14 квітня 1910 р. дізнався про те, що в Києві закрито його дітище – «Просвіту», він зневірився у власному видужанні. 23 квітня 1910 р. серце Бориса Дмитровича спинилося.

Похорон Б. Д. Грінченка на Байковому кладовищі у Києві вилився у могутню демонстрацію демократичних сил (понад сто тисяч людей !!!) проти царизму. На смерть Бориса Грінченка відгукнулася українська та російська преса, статті, присвячені Борисові Грінченкові, друкувалися в Італії, Франції, США, Австралії, Бразилії [21, 26].

Постать і творча спадщина Бориса Дмитровича Грінченка, піднесені у перші роки по його смерті та в першій половині 20-х років ХХ ст. українськими діячами на недосяжну висоту, перестали існувати як явище української культури за тоталітарної доби.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. розпочалося вивчення й пошанування життєвого шляху й творчого наробку цієї унікальної особистості завдяки зростанню політичної активності

суспільства, поверненню до духовних першоджерел і скарбів нашого народу.

У розгортанні нової хвилі національного відродження широко відзначене у 1988 р. 125-річчя від дня народження Бориса Грінченка було сприйняте громадськістю як один із символів могутого відродження рідної мови, історії, культури.

Того ж 1988 р. було відкрито перший в Україні пам'ятник Борисові Грінченку в с. Олексіївка в Донбасі, де він учителював; створені перші музейні експозиції у тій же Олексіївці та с. Нижня Сироватка, Сумської області; встановлено меморіальні дошки у місцях, пов'язаних із його ім'ям: Києві, Харкові, Львові, а також на Луганщині та Сумщині. Ім'я Бориса Грінченка присвоєно одній з вулиць у центрі Києва, ряду шкіл і бібліотек.

Ще у 1919 р. розпочав свою діяльність Педагогічний інститут ім. Б. Д. Грінченка, згодом реформований у Київські педагогічні курси імені Б. Д. Грінченка, які й здійснювали перепідготовку вчителів у м. Києві.

17 грудня 1993 р., враховуючи реальні здобутки, Київському міжрегіональному інституту удосконалення вчителів було присвоєно ім'я Бориса Дмитровича Грінченка. У 2002 р. Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів імені Б. Д. Грінченка було реорганізовано в Київський міський педагогічний університет імені Б. Д. Грінченка, основне спрямування якого визначено як підготовка та перепідготовка висококваліфікованих кадрів для системи столичної освіти.

Борис Дмитрович Грінченко є одним із ключових діячів національного відродження. Все своє подвижницьке життя та громадсько-просвітницьку діяльність він присвятив формуванню національного світогляду українців, пробудженню їхнього національного почуття та гідності, в цьому він дуже близький генію та пророку українського народу Тарасу Григоровичу Шевченку.

Сучасник і сподвижник Бориса Грінченка Сергій Єфремов називав його «творцем свого часу», а у його постаті вбачав «символ цілої епохи безмежного гніту з одного боку і дужого відпору та громадської одсічі, з другого», «перемогу живого духа над зверхніми обставинами, навпроти зверхньої сили репресій поставивши внутрішню силу активної любові до рідного краю» [13].

На початку ХХІ ст. постать Бориса Дмитровича Грінченка, його саможертвне громадське, політичне, просвітницьке життя посідає одне з найпочесніших місць серед сьогочасних активних будителів національної свідомості, самовідданих будівничих української національної ідеї, істинних патріотів України.

Список джерел

1. *Веркалець М. Б.* Грінченко // А. Ю. Кримський у колі своїх сучасників. – К., 1990. – С. 26–38.
2. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України, 1906–1922: Бібліогр. покажч. / Нац. парламент. б-ка України; Уклад. С. Зворський; – К.: Глобус, 1999. – 133 с. – (Укр. культ.-освіт. т-ва «Просвіта»; Вип. 4).
3. *Гавеська Н.* Борис Грінченко: (1863–1910) // Дніпрова хвиля: Хрестоматія. – К., 1989. – С. 404–408.
4. *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалог про українську національну справу. – К.: Ін-т укр. археографії НАНУ, 1994. – С. 35–145. – <http://litopys.org.ua/drag/drag204.htm>
5. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / НАН України; Інститут української археографії / А. Жуковський (уклад.). – К., 1994. – 288 с. – <http://litopys.org.ua/drag/drag2.htm>
6. *Грінченко Борис.* Автобіографія // Твори: У 2 т. Т.1. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1963. – С. 568–571.
7. *Грінченко Борис.* Твори: У 2 т. Т.1. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1963. – 604 с.
8. *Грінченко М.* Школи, де вчителював Борис Грінченко // Шлях освіти. – 1998. – № 4. – С. 47–50
9. *Жуковський Аркадій.* Національне питання в полеміці між М. Драгомановим і Б. Грінченком // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / НАН України; Інститут української археографії / – К., 1994. – <http://litopys.org.ua/drag/drag202.htm>
10. Енциклопедія українознавства: В 10 томах / Головний редактор Володимир Кубійович. – Париж, Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. – Т. 8. – С. 3131.

11. *Євселевський Л. І., Фарина С. Я.* «Просвіта» в Наддніпрянській Україні: Іст. нарис. – К.: Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 1993. – 128 с.
12. *Єфремов С.* Борис Грінченко // Духовні криниці. Ч. 1. – К., 1997. – С. 420–423.
13. *Єфремов Сергій.* Борис Грінченко. Про життя його та діла. – СПб.: Друкарня бр. В. І. Линників, 1913. – 53 с.
14. *Животенко-Піанків Адвентина.* Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1999. – 176 с.
15. *Кас'янов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
16. *Качкан В.* Українське народознавство в іменах: У 2 ч. Ч.1: Навч. посібник / За ред. А. З. Москаленка. – К., 1994. – 336 с. / Грінченко Б.: с. 178–187.
17. *Ковба Ж.* «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 126 с.
18. *Козар Л.* Борис Грінченко: «Тільки виховання рідною мовою може принести користь народові» // Світ. – 1999. – № 8. – лют.
19. *Колесник І. І.* Народництво в Україні: новий погляд // Грані. – Дніпропетровськ, 2001. – № 5–6 (19–20). – С. 205–209.
20. *Котиленко Н.* До ювілею подружжя Грінченків // Шлях освіти. – 1998. – № 1.
21. *Кучинський М.* «Киевская старина» і Борис Грінченко / Проблеми творчої спадщини Б. Грінченка: Зб. наук. пр. – Луганськ, 1993. – С. 72–74.
22. *Кучинський М.* Людмила Старицька-Черняхівська про творчість Бориса Грінченка // Дивослово. – 1994. – № 5–6. – С. 55–59.
23. *Мартиненко В. Б. Д.* Грінченко: 9.12.1863 – 6.05.1910 // Початкова школа. – 1995. – №4. – С. 57.
24. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – 232 с.
25. *Пилинський М.* Словник Б. Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 26.
26. *Плевако М.* Життя та праця Бориса Грінченка. – Х.: Друк. С. А. Шмерковича, 1911. – 81 с.
27. *Погрібний А.* Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX–початку XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. – К.: Либідь, 1990. – 232 с.
28. *Погрібний А.* Із щоденників Бориса Грінченка // Жовтень. – 1970. – № 1. – С. 114–124.

29. *Погрібний А.* Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1988. – 268 с.
30. *Полищук М.* «На Україні повинна бути українська школа...»: Про українського педагога Б. Д. Грінченка // Рідна школа. – 1993. – № 11–12. – С. 76–77.
31. «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998) / Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка; [Упоряд., ред. Герман В.] – К.: Просвіта: Веселка, 1998. – 485 с.
32. Просвіта і просвітяни: До 135-ліття т-ва «Просвіта» / [Упоряд. Є. Гладунова; Редкол.: П. Лобас та ін.]; Рівнен. об-ня т-ва «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 95 с.
33. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ: Навч. кн., 1999. – 237 с. Світленко С. І. Народництво в Україні (друга половина XIX століття): про необхідність багатовимірного теоретико-методологічного підходу до його вивчення // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. – Х., 1995. – С. 250–255.
34. *Світленко С.* Український народолюбець Борис Грінченко на Катеринославщині // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Випуск 1. – Дніпропетровськ, 2004.
35. *Сохань С. Б.* Д. Грінченко – М. П. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу // Б. Грінченко, М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 5–17. – <http://litopys.org.ua/drag/drag201.htm>
36. *Тараненко О.* Борис Грінченко і «Словарь української мови» // Укр. мова і літ. в шк. – 1988. – № 12. – С. 58–64.
37. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: Навч. посібник. / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.
38. *Черняховская-Старицкая Л. Б.* Грінченко. Писання. Т. 1. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1905. – 43 с.
39. *Чикаленко Євген.* Спогади (1861–1907). – К.: Вид-во «Темпора», 2003. – 416 с.
40. *Шип Н. А.* Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму / Сарбей В. Г. (ред.) // Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – 190 с.
41. *Шульга П., Зворський С.* Невгасимий смолоскип: Короткий нарис з історії «Просвіти» – до 130-річчя. – К.: Вид-во «Б-ка українця», 1998. – 74 с.
42. *Яременко В.* «За право тільки жить...»: Борис Грінченко: Факти і документи // Грінченко Б. До тих, що зостануться: Вибр. твори. – К., 1993. – 398 с.